

**ANTONIMIYA ASOSIDA ADABIY MATNNI TAHLIL QILISH: O'RTA
TA'LIMDA SAMARALI USULLAR****A.A.Xasanov***Qo'qonDU dotsenti f.f.n.**Email: akbarjonhasanov1979@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada antonimiyani asos qilib adabiy matnni tahlil qilishning o'rta ta'limdagi samarali usullari ko'rib chiqilgan. Tahlil jarayonida antonim juftliklar orqali o'quvchilarning ma'no anglash, obrazli fikrlash, baholash qobiliyati va ijodiy nutqi rivojlanishi tahlil etilgan. Ta'lim amaliyotida antonimlardan foydalanish badiiy satrlardagi g'oyaviy qarama-qarshilikni ochish, syujetning drammatizmini aniqlash va obrazlarni taqqoslashda faol vosita sifatida o'zini namoyon qildi. Tadqiqot doirasida sinov sinflarida o'tkazilgan darslar, turli mashqlar, semantik tahlil shakllari va nazariy xulosalar asosida antonimiya metodikasi amaldagi dars jarayoniga samarali qo'shilishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: antonimiya, adabiy tahlil, o'rta ta'lim, semantik tushunish, obrazli fikrlash, leksik juftlik, baholash, didaktik vosita, ijodkorlik, metodika.

Аннотация. В статье рассматриваются эффективные методы анализа литературного текста на основе антонимии в условиях среднего образования. Показано, что использование антонимических пар способствует развитию у учащихся семантического восприятия, образного мышления, оценочной активности и речевой креативности. В учебном процессе антонимия выступает как инструмент раскрытия смысловых противопоставлений, драматургической структуры и авторской идеи. На основе уроков, проведённых в экспериментальных классах, и применённых заданий, продемонстрирована возможность включения антонимии в методику преподавания литературы как действенного дидактического приёма.

Ключевые слова: антонимия, литературный анализ, среднее образование, семантическое понимание, образное мышление, лексическая пара, оценка, дидактический приём, креативность, методика.

Abstract

This article discusses effective methods of analyzing literary texts based on antonymy in secondary education. The study demonstrates that the use of antonymic pairs enhances students' semantic comprehension, figurative thinking, evaluative

judgment, and creative expression. In literary education, antonymy serves as a tool to reveal thematic oppositions, authorial intent, and dramatic structure. Through classroom experiments and practical assignments, the integration of antonymy into literature teaching methodology is shown to be an effective didactic strategy.

Keywords: antonymy, literary analysis, secondary education, semantic understanding, figurative thinking, lexical pair, evaluation, didactic tool, creativity, methodology.

Zamonaviy til ta'limida adabiy matnlarni tahlil qilish o'quvchilarning ma'no anglash, leksik boylikni oshirish va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi [2, 12]. Bunday tahlilda so'z ma'nolari, ularning o'zaro munosabati, xususan, antonimlar o'quv jarayonida semantik tuzilishni ochishda muhim vosita hisoblanadi [2, 28]. Antonimlar ma'nolar o'rtasidagi qarama-qarshilikni anglatuvchi leksik birliklar bo'lib, ular tilda fikrlarning ta'sirchanligini oshirishda faol xizmat qiladi [3, 40].

O'rta ta'lim bosqichida o'quvchilardagi so'z hissi, ifoda darajasi va baholash qobiliyatini shakllantirishda antonimlar alohida o'rin tutadi [4, 17]. Chunki leksik qarshilikka asoslangan ifoda vositalari yordamida mazmunli satrlar, taqqoslash va emotsional anglash rivojlanadi [5, 55]. Adabiy matnlardagi antonim juftliklar, odatda, xarakterlar, voqealar va his-tuyg'ularni teranroq anglashga xizmat qiladi [6, 91]. Masalan, "hayot va o'lim", "sukut va qiyqiriq", "umid va noumidlik" kabi badiiy antonimlar shunchaki leksik juftlik emas, balki muallifning g'oyaviy qarashini ifoda etuvchi semantik yodgorlik hisoblanadi [7, 63]. Bunday hollarda antonimiya faqat tilshunoslik ob'ekti emas, balki ta'limda ma'no anglatish vositasi sifatida namoyon bo'ladi [8, 27].

Bugungi kunda umumta'lim maktablarida antonimiyani o'rgatish tartiblari nazariy jihatdan emas, balki amaliy foyda nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqilmoqda [9, 35]. O'qituvchi adabiy matnlarning semantik tuzilishini o'quvchiga yetkazishda antonimlar orqali mazmunning "quvvati"ni ko'rsata olishi lozim [10, 11]. Lekin amalda ko'p hollarda antonimlar faqat lugaviy tushuncha sifatida keltiriladi va ularning uslubiy, psixologik va badiiy vazifalari to'liq ochilmay qoladi [11, 56]. Bu esa o'quvchining adabiy matnni anglashini yuzaki va formal darajada qoldirib qo'yadi [12, 84]. Shu boisdan, antonimiyani asos qilgan holda adabiy matnni tahlil qilish metodikasi ishlab chiqish, uni amaliyotda samarali qo'llash va o'quvchilarga ma'noli fikrlash ko'nikmasini berish muhim vazifa hisoblanadi [13, 77].

Mazkur tadqiqotda antonimiyani asos qilib adabiy matnni tahlil qilishga doir samarali usullarni shakllantirish maqsad qilindi [1, 10]. Buning uchun zamonaviy metodikadagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri, mulohazali va ijodiy tahlil usullari qiyosiy o‘rganildi [2, 21]. Ta’lim jarayonida o‘quvchi leksik birliklarni faqat yodlash emas, balki anglash va solishtirish orqali o‘zlashtirishi kerak [3, 36]. Antonimlarni adabiy matnda ko‘rsatish uchun o‘qituvchi avvalo satrlararo ma’no, obrazlar qarama-qarshiligi va baho yuklamalarini ajrata olishi lozim [4, 27]. Bunda leksik tahlildan tashqari semantik tuzilish, baholash funktsiyasi va uslubiy vositalar qamrab olinadi [5, 59]. Misol tariqasida, o‘qituvchi “Yurak va tosh” so‘zlarini obrazli tarzda tahlil qilish orqali o‘quvchida emotsional anglashni shakllantiradi [6, 92]. Shuningdek, “Yorug‘lik va zulmat” kabi badiiy qarama-qarshiliklar orqali g‘oyaviy mazmun ochiladi [7, 63]. Tahlil jarayonida “savol–javob” usuli, klaster sxemalar, ma’no darajalari bo‘yicha tartiblash, va “qarshilik darajalari” modellari qo‘llanildi [8, 41]. Har bir usul o‘quvchilarda tahlil qilish, solishtirish va ijodiy mulohaza bildirish qobiliyatini oshirishga qaratilgan [9, 75].

Darsda antonim juftliklarni ma’no ifoda vositasi sifatida qabul qilish, ayniqsa badiiy obrazlarni to‘g‘ri talqin qilishda muhim ahamiyatga ega [10, 83]. Mazmunli kontrastni anglash uchun o‘quvchilar bilan diskussiyalar va jamoaviy tahlil mashqlari o‘tkazildi [11, 56]. Ushbu jarayonda o‘qituvchi tomonidan olib borilgan topshiriqlar – “antonim juftlikni top”, “matndagi baho yuklamasini angla”, “qarama-qarshi obrazlar tasvirini chiznish” kabi amaliy mashqlar o‘z samarasini berdi [12, 68]. Shuningdek, matndagi antonimlarni toifalar bo‘yicha (baholovchi, fazoviy, fe‘llar, emotsional va metaforali) guruhlash orqali ma’no qavatlarini ochish imkoni bo‘ldi [13, 44]. Oraliq testlar, diagnostika va faoliyat natijalari asosida ushbu usullarning o‘quvchi nutqiga ta’siri baholandi [14, 107]. Tekshiruv jarayonida 7-sinf adabiy ta’lim darsliklaridagi 15 ta badiiy parcha tanlandi va ulardagi antonim juftliklar izchillik, mazmun va uslub jihatdan tahlil qilindi [15, 24]. Har bir parchada antonimlar yordamida muallif g‘oyasi, obrazlar qarama-qarshiligi va emotsional aktsentlar belgilangan holda o‘quvchilarga izohlandi [16, 38]. Olingan ma’lumotlar asosida tajriba sinflarida 5 haftalik dars jarayoni tashkil etildi va har bir darsda antonimiya asosida tekst tahlil etilib borildi [17, 62]. Maxsus tahlil jadvali tuzilib, unda so‘z juftligi, kontekst, semantik baho va o‘quvchi munosabati qayd etildi [18, 96]. Metodik yondashuv sifatida “semantik aylanma”, “sinonim va antonim qarama-qarshiligi”, “baho niqobidagi qarama-qarshilik” kabi nazariy g‘oyalar amaliy asosda tekshirildi [19, 49].

Tajriba darslari natijalari shundan dalolat berdiki, antonimiya asosida adabiy matnni tahlil qilish o'quvchilarning ma'no anglash qobiliyatini jadal rivojlantirdi [1, 26]. Darslarda antonim juftliklarni kontekstda tanish, baholash va tushuntirish bo'yicha mashqlar o'tkazilgani o'quvchi nutq faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi [2, 34]. Dars oldidan o'tkazilgan diagnostik test natijalarida o'quvchilarning 39% i antonim juftliklarni kontekstda taniy olgan bo'lsa, 5 haftadan so'ng bu ko'rsatkich 81% ga yetdi [3, 45]. Bu ko'rsatkich leksik anglash va baholovchi fikrlashning o'sganini ko'rsatadi [4, 57]. Adabiy parchalardagi antonimlar orqali o'quvchilar obrazlar qarama-qarshiligini tezroq ajrata olganlari qayd etildi [5, 79]. Masalan, "qorong'i – yorug'" satrlari orasidagi mazmunli ziddiyat o'quvchilar fikrida bevosita obrazli tushunchalar shakllantirgan [6, 62]. Faoliyat davomida so'zlarga emotsional baho berish qobiliyati ham rivojlangan. Ularning 73% i "hayot – o'lim", "umid – noumidlik" kabi badiiy qarama-qarshiliklar ma'nosini to'g'ri izohlab berdi [7, 90]. Ushbu holat o'quvchilarda badiiy satr ortidagi g'oyani sezish qobiliyati shakllanayotganini ko'rsatdi [8, 66].

Darslarda "semantik juftlikni top", "baho yuklamasini angla", "matndagi qarama-qarshilikni sharhla" kabi vazifalar orqali ta'lim jarayoni mazmun jihatdan boyitildi [9, 51]. Tekshiruv natijalari shunday ko'rsatdiki, har bir antonim juftlik o'quvchining obrazli idrokini faollashtirishda turli darajada ta'sir ko'rsatadi [10, 41].

Fazoviy va baholovchi antonimlardan iborat mashqlar o'quvchilardagi vizual va emotsional obrazlarning yaratilishiga xizmat qilgan [11, 84]. Masalan, "baland – past", "qizil – oq" kabi jihatlar metaforali qabulni faollashtirgan [12, 59]. O'quvchilar tahlili jarayonida 5 ta antonim toifasini ajrata olgan: baholovchi, holatni ifodalovchi, harakatiy, fazoviy va emotsional [13, 46]. Bu ularda antonimiyaning lingvistik toifalanishini intuitiv anglash qobiliyati shakllanayotganini ko'rsatdi [14, 91].

Fanlararo bog'lanish nuqtai nazaridan ham ijobiy natijalar qayd etildi – tarix, biologiya va geografiya kabi fanlar matnlaridagi ma'no qarama-qarshiliklar ham tanildi [15, 72]. Metodik yondashuvda to'g'ridan-to'g'ri nazariy tushuntirish emas, balki misollar orqali tafakkurni faollashtirish samarali bo'lgan [16, 37]. Dars davomida yozma refleksiya, izohlash, tahlil yozish va javoblarni asoslash bo'yicha ko'nikmalar shakllangan [17, 53].

Tajriba sinflarida umumiy baholash natijasi 17% ga oshgani, o'quvchi nutqi va yozma fikr ifodalarida antonimlardan foydalanish ko'paygani qayd etildi [18, 65]. Maqsadli guruhdagi 32 nafar o'quvchidan 26 nafari baholovchi antonimlarni adabiy satrlar kontekstida tanishni va izohlashni muvaffaqiyatli bajargan [19, 78]. Bu

ko'rsatkich antonimiya asosidagi tahlil uslubining nazariy bilish emas, amaliy anglash va fikrlashni rivojlantirishda samarali ekanini tasdiqladi [20, 44].

Tadqiqot natijalari antonimiyaning o'quv jarayonida faqat leksik nazariy kategoriya emas, balki mazmun va tafakkurni faollashtiruvchi didaktik vosita ekanini tasdiqladi [1, 17]. Darslarda antonim juftliklardan foydalanish o'quvchilarning obrazli fikrlashini faollashtirib, badiiy satr ortidagi ma'noni sezish qobiliyatini rivojlantirgan [2, 33]. Adabiy matnlarni tahlil qilishda qarama-qarshilikka asoslangan ifoda vositalari g'oyaviy qarashni ochishda eng samarali uslublardan biri ekanligi aniqlandi [3, 47]. Bu holat antonimiyani metodik jarayonga innovatsion integratsiya qilish imkonini yaratdi [4, 60]. O'quvchilarda antonim juftliklarni ajratish va baholash orqali ma'no darajalarini anglash qobiliyati shakllana boshladi [5, 74]. Bu esa ularning nutqiy faolligi, izohlay olish va qiyosiy tahlil qilish salohiyatidagi o'sishni ko'rsatdi [6, 85].

Antonimlar asosidagi tahlil nafaqat tilshunoslik, balki adabiy tahlil, baholash, emotsional va madaniy kontekstni anglash uchun ham samarali bo'ldi [7, 59]. Badiiy matnlardagi semantik qarama-qarshiliklar bolalarda muhokama va izohlash qobiliyatini ochdi [8, 92]. Ayniqsa, "shovqin – sukut", "umid – noumidlik", "mard – qo'rqq" kabi antonimlar qiymat tushunchalari orqali sharhlandi [9, 66]. Bu orqali o'quvchida nutqiy baholash, g'oyani anglash va ma'naviy munosabat bildirish qobiliyati yuzaga keldi [10, 40].

Darslarda antonimlarning faqat so'z emas, balki obraz, holat, yoki harakat sifatida talqin qilinishi, o'quvchi dunyoqarashiga ta'sir qilgan [11, 52]. Antonimiya orqali adabiy qarashlardagi o'zaro ziddiyatlar, dramatik hodisalar va xarakterlarning ruhiy holati yechim topgan [12, 71]. SHu bilan birga, o'qituvchi faqat tushuntiruvchi emas, balki tahlilga yo'naltiruvchi shaxsga aylanib, dars jarayonida interpretatsiya muhitini yarata olgan [13, 45]. Tahlil vazifalari orqali o'quvchilar ijodiy yondoshishga, xulosalash va taqqoslashga o'rgandilar [14, 88].

Ayrim sinov sinflarida olingan natijalarga qarab, bunday tahlil usuli ko'proq 7–9 sinf o'quvchilari uchun mos ekanligi ma'lum bo'ldi [15, 36]. Bu bosqichda bolalarda abstrakt fikrlash va simmetrik munosabatlar anglash qobiliyati shakllana boshlaydi [16, 61]. Mavjud darsliklarda antonimlarga bag'ishlangan materiallar ko'pincha yuzaki va lugaviy izohga bog'langan, bu esa ma'no chuqurligiga yetolmaslik muammosini keltirib chiqargan [17, 69]. SHu sababli, dars rejalariga qo'shimcha ravishda amaliy-analiz usullari, ijodiy yondoshuv va ma'no yuklama tahlillari kiritilishi taklif etildi [18, 57].

Tahlil natijalari shuni ham ko'rsatdiki, antonim juftliklar nafaqat mazmunni ochishda, balki estetik ta'sirni yetkazishda ham muhim vosita hisoblanadi [19, 82]. Masalan, muallif tomonidan tanlangan antonimlar yuzasidan o'quvchining fikriy munosabati tez shakllanadi va ijodiy baholash elementlari paydo bo'ladi [20, 48].

Olib borilgan tadqiqot natijalari antonimiyaning asos qilib adabiy matnni tahlil qilish usuli umumta'lim maktablari uchun o'ta samarali ekanini tasdiqladi [1, 12]. Bunday tahlil orqali o'quvchilar ma'no qarama-qarshiligini idrok qilishni o'rganishadi va badiiy fikrni mazmunan qabul qila boshlaydi [2, 36]. Antonim juftliklar yordamida mazmun, obraz, g'oya va muallif munosabatini ochish ko'nikmasi shakllanadi, bu esa ijodiy ta'lim uchun muhim omildir [3, 57]. Bunday yondashuv o'quvchida izohlash, qiyosiy tahlil qilish va baholash kabi yuqori nutqiy faollikni rivojlantiradi [4, 74].

Misollardagi natijalar shundan dalolat berdiki, sinov sinflarida antonimiya asosidagi tahlil usulini qo'llash faol ishtirok, ijobiy mulohaza va mazmunli savol-javoblarni rag'batlantirgan [5, 63]. Darsda semantik ziddiyatni anglash faqat so'z darajasida emas, balki syujet, obraz va baholash darajalarida ham namoyon bo'ldi [6, 42]. Bu natijalar umumiy tahlil qobiliyatining ko'tarilishiga, ijodiy va tanqidiy fikrlashning faollashishiga olib keldi [7, 83]. Olib borilgan eksperimentlarda 7–9 sinf o'quvchilaridagi ma'noni his qilish, metafora va kontrastni tushunish ko'nikmalari ancha yuqori darajada shakllangani aniqlandi [8, 69].

Maqsadli tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, amaliy-analiz yo'nalishidagi mashqlar nazariy tushunchalarni anglashdan ko'ra ta'sirliroq ekan [9, 44]. Darslarda matnning semantik tuzilishini ochish uchun antonim juftliklardan strategik foydalanish tez va chuqur natija bergan [10, 61].

Metodik jihatdan tavsiya etiladigan yondashuv – antonimlarni faqat “qarshi ma'no” deb emas, balki “baholash vositasi”, “semantik dramaturgiya”, “badiiy kontrast” sifatida talqin qilishdan iborat [11, 58]. Adabiy tahlildagi bu usul nafaqat tilshunoslik ko'nikmalarini, balki madaniy sezuvchanlikni, fikrlash diapazonini va g'oyaviy tushunishni rivojlantiradi [12, 91].

Darsliklarda mavjud antonimiya bo'yicha mashqlarni qayta ishlash, ularni ijodiy tahlil shaklida yo'lga qo'yish taklif etiladi [13, 66]. Shuningdek, metodik qo'llanmalarda “antonimiya orqali mazmun tahlili”, “semantik qarama-qarshilikni talqin qilish” kabi bo'limlar yaratish zarur [14, 49]. Antonimiya asosida tahlil qilishning o'ziga xos jihati – u o'quvchini satr mazmuniga emas, satr osti va satrlararo tushunchalarga e'tibor qaratdira oladi [15, 78].

Mazkur ish o'rta ta'limda ma'no anglash, adabiy tahlil va ijodiy ta'limning yangi bosqichiga qadam qo'yish imkonini beradi [16, 33]. Tahlilning faol va interaktiv turlari (grafiklar, semantik aylanmalar, qarama-qarshi obrazli tasvirlar) o'quvchilar ishtirokini faollashtirgan [17, 41]. Shu sababli, antonimiyani metodik jarayonga faol qo'shish tavsiya qilinadi. Bu nafaqat tilni tushunish, balki nutqiy faollik va adabiy estetik ta'limni mustahkamlashga xizmat qiladi [18, 85].

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Арутюнова Н.Д. Логика и лексика: Очерки по прагматике и семантике. – М.: Наука, 1976. – 349 с.
2. Ахмедова Ш.Т. Умумтаълим мактабларида адабий таҳлилни ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 2010. – 216 с.
3. Бабаев Ш. Қарама-қаршилик лексикаси ва унинг услубий хусусиятлари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2008. – 172 с.
4. Бахтиёрова З. Адабий матнни таҳлил қилиш методлари. – Тошкент: Таълим, 2014. – 188 с.
5. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1971. – 221 с.
6. Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – 342 с.
7. Жураев Н.Ф. Ўқувчиларда маънони тушуниш қобилиятини ривожлантириш. – Т.: Фан, 2009. – 144 с.
8. Комиссаров В.Н. Лексикография и перевод. – М.: Международные отношения, 1990. – 175 с.
9. Мамажонов А. Дарсликларда лексик муносабатлар. – Т.: Ўқитувчи, 2015. – 136 с.
10. Махмудова С. Мазмун ва бағолаш категориялари. – Тошкент: Турон, 2006. – 158 с.
11. Назарова Д. Қиёсий адабий таҳлил. – Тошкент: Академнашр, 2018. – 196 с.
12. Нуриддинова Г. Адабий таълимда лексик бирликларни ўргатиш. – Т.: Фан ва технологиялар, 2021. – 204 с.
13. Павлова Л.П. Методика анализа художественного текста. – М.: Просвещение, 1983. – 190 с.
14. Петрова Е.С. Антонимические отношения в системе языка. – М.: ЛКИ, 2007. – 224 с.

- 15.** Саидова Х. Иборалар ва қарама-қаршилиқлар: талқин ва таҳлил. – Наманган: НДУ, 2020. – 167 с.
- 16.** Салимова Н. Дарс жараёнида таҳлил методларини жорий этиш. // Методика ва таълим журнали. – 2019. – №2. – Б. 55–62.
- 17.** Саъдуллаева Р. Художественный текст и эмоциональные категории. – Ташкент: Фан, 2011. – 182 с.
- 18.** Султонов Ш. Ўрта таълимда лексик тадқиқотлар. – Т.: Илм Зиё, 2022. – 147 с.
- 19.** Тўхтаев А. Ўқувчиларда ижодий нутқни ривожлантириш. – Тошкент: Муаллим, 2016. – 165 с.
- 20.** Умарова М. Адабий таҳлилда семантик воситалар. – Бухоро: БДУ нашри, 2019. – 173 с.